

II. časť

KULTÚRNE POZADIE

1. Helenizmus

a) Podstata

Pri svojom vstupe do dejín sa kresťanstvo stretlo nielen s historickými danosťami, ale aj s kultúrnymi zjavmi, ktoré ovplyvnili jeho vývoj najmä po stránke formálnej. Boli to vplyvy rázu náboženského aj prakticko-filozofického, umeleckého aj etického, ktoré zosobňoval najmä prúd zvaný helenizmus.

Na rozdiel od klasickej gréckej kultúry, ktorá sa vyznačovala určitými, pre Grékov starej doby charakteristickými črtami, helenizmom menujeme predovšetkým kultúrny prúd, ktorý buduje síce na základoch starej gréckej kultúry, ale pod vplyvom historických zmien a pri stretnutí sa najmä s orientálnymi vplyvmi a s rímskou ideou svetovej ríše dostáva nové rysy, charakteristické práve pre mimožidovský svet doby novozmluvnej. Teda v helenizme ide o zvláštne spojenie troch základných faktorov: starej gréckej kultúry, orientálnych prvkov a rímskej štátnej idey.¹ Keďže zjav, ktorý tak vznikol, bol podmienený najrozmanitejšími pomermi v jednotlivých častiach vtedajšieho sveta, premiešanie týchto troch základných prvkov helenizmu nebolo rovnorodé, preto helenizmus nie je úkazom, ktorý by bolo možno ľahko a jednoznačne vykresliť.

(Pojem.) Samo meno helenizmus nie je linguistický nič príznačné. Vyjadruje len základnú gréckeho spôsobu myslenia. Len postupne sa uplatnilo ako označenie nie samého gréckeho sveta, ale zvláštneho kultúrneho zjavu synkretistického charakteru, typického zmiešaním kultúrnych prvkov.² Tým, že sa v tomto smere miešali pôvodne gréckemu svetu cudzie idey a predstavy, došlo na jednej strane k určitému vyprázdneniu pôvodnej vysokej gréckej kultúry, na druhej strane k jej obživeniu a naplneniu novou schopnosťou šíriť sa po celej vtedajšej svetovej ríši. Grécka kultúra sama o sebe nebola súca na vývoz mimo Grécka, ale zmiešaná s orientálnymi a rímskymi prvkami stala sa spôsobilou postupne sa zmocňovať všetkých oblastí vtedajšieho života.

(Styk Grékov s orientom.) Pôvodná grécka kultúra, určená len pre hlboké, malé a oddelené údolia Grécka získala v časoch Alexandra Veľkého a po ňom povedomie, že v živote národa nejde len o národné hodnoty, ale v prvom rade o kultúru. Gréci síce ostávali Grékmi, ale odchodom z vlastnej zeme získavali povedomie, že ich poslaním je viac ako nacionálny štát: šlo im viac o kultúrnu ríšu. Pôvodne si tu kultúru predstavovali ako len grécku, ale už pri prvom styku s mimogréckym svetom videli nutnosť prispôbiť sa, ba vzdať sa čisto nacionálneho povedomia. Z pôvodnej gréckej kultúry preberali vysoké zdôraznenie rozumu, ale aj umenia, rozvinuli však náklonnosť k mystike a záľubu k mythosu. Orientálnym božstvám dali postupne určité rysy gréckych bohov a naopak: z gréckych božstiev urobili všeludské božstvá. Tak už prvý kontakt gréckeho sveta s orientom stal sa podnetom k výmene hodnôt. Orient vďačne preberal mnohé kultúrne hodnoty Grékov, ktorí boli ochotní mať porozumenie pre zvláštnosti orientu.

(Styk Grékov s Rimanmi.) Podobne v Ríme nielen obdivovali, ale aj preberali grécku kultúru. Styky medzi Rímom a Gréckom boli veľmi staré. Boli to styky neraz nepriateľské, inokedy obchodné. Ale vo 4. storočí sa tieto styky oslabili. Od 3. storočia pr. Kr. sa však ešte viac ako predtým rozvinuli. Mohutným podnetom ku kultúrnemu stretnutiu sa bol najmä preklad Odyssey do latiny (preklad Livia Andronica). Ten sa stal akoby signálom k tomu, aby Rimania začali

¹ Alexandrové výboje zaistili gréckej kultúre omnoho širšie pole pôsobenia, než ho mala v dobe ríše perskej. Bol to kultúrny zisk a pre mnohé oblasti helénskeho sveta aj materiálny - najmä pre ostrovy v Egejskom mori, napr. pre Rhodos ako pre obchodujúce ostrovy. Podobne pre niektoré mestá - Efesos.

² Naproti tomu gréckou alebo helénskou menujeme dobu vrcholnej domácej gréckej kultúry, keď národ mal Periklesa, spisovateľov Aischyla, Sofokla, Eurípida, Aristofana, keď mal sochárov ako bol Feidias a filozof ako Sokrates a Platon.

napodobňovať grécku kultúru života. Tak grécka kultúra nevplývala už len smerom na východ, ale aj na západ.

Ale to súčasne znamenalo aj opačný pochod. Nielen Gréci vplývali na orient a na Rím, ale aj sami preberali hodnoty z týchto oblastí. Orientálne prvky sa uplatnili najmä v oblasti náboženstva. Kulty Izidy, Mithru, Attisa a Kybele sa postupne zmocňovali Grécka a potom celej ríše rímskej. Ovplynili grécky život viac, ako si to Gréci sami pôvodne uvedomovali. S týmito kultami dostali sa do gréckeho spôsobu života prvky, Grékom prv úplne alebo temer úplne neznáme, napr. askéza, viera v hviezdny osud, rozličné zasvätenia. Tieto kulty vyvolávali celkom nové hodnotenie všetkých životných javov a znamenali dokonca aj výzvu pre nové formovanie sa gréckeho umenia (alebo aspoň jeho použitia). -Tak sa nám javí helenizmus nie ako niečo jednotné a stabilné, ale skôr ako zjav stálego vyvíjania, prelínania a vzájomného ovplyvňovania sa rozličných kultúrnych prvkov. Toto ovplyvňovanie nie je tvorčivého razu takej sily ako bola pôvodná helénska kultúra. No má v sebe silu určitým spôsobom prispôbiť jednotlivé časti svojej podstaty tak, že nakoniec helenizmus nie je len zmiešaním rôznorodých prvkov, ale aj určitým svojbytným javom.

(Jednotiaci rys.) Keď rímska ríša nastúpila na miesto Alexandrovej veľríše, vniesla do vtedajšieho sveta ideu pax Romana, predstavujúcu veľmi silný jednotiaci rys. Tým sa vyjadrila jedna zo zásad helenizmu. Išlo o nájdenie jednotného prístupu ku všetkému. Priklonenie sa k pôvodnej gréckej kultúre bolo formálne, fakticky jednotiacim zjavom sa stávala nová kultúra helenizmu, pravda, ako sme vyššie spomenuli, vo svojej podstate rôznorodá, lebo určená pre oblasti úplne rozdielne. Jej funkciou v poňatí rímskou ríšou sa stávalo zjednocovanie ríše. Tým však, že sama bola vnútorne roztrieštená, bol daný základ k mnohotvárnej jednote, skutočne svetovej a súčasne pojať do seba všetky významnejšie hnutia alebo zjavy vtedajšieho sveta.

Veľká ríša rímska bola spravovaná väčšinou ako súhrn provincií (cisárskych a senátorských). V senátorských provinciách miestodržiteľ mal ius gladii, a to aj nad rímskymi občanmi, tí však mali právo odvolať sa k cisárovi. Naproti tomu nad domorodým obyvateľstvom miestodržiteľ rozhodoval s konečnou platnosťou. Tým všetkým bolo vyjadrené, že medzi rímskymi občanmi a ostatnými je rozdiel, aj keď patria do jednej ríše. Práve to je typické pre helenizmus: rôznosť v jednote a jednota v rôznosti, lebo rímsky občan neprestal byť ani občanom svojej pôvodnej vlasti, ak rímske občianstvo získal neskôr. Rímskymi občanmi boli pôvodne slobodní obyvatelia Itálie a ešte prv len obyvatelia Ríma. Rímske občianstvo bolo dedičné alebo cisár ho mohol udeliť niektorým občanom v provinciách (celok rímskeho obyvateľstva tvoril: stav senátorský, stav rytiersky a plebs). -Podstatou rímskej ríše bolo jej správne usporiadanie.³

Na čele ríš, ktorými sa začínal helenizmus, stáli mocné panovnícke osobnosti. Ale ich vrcholný rozmach stával sa súčasne signálom k rozkladu. A tak v helenizme od počiatku popri tvorivých silách a popri tendencii vzrastu pozorujeme aj dekadentné zárodky, keď porovnávame helenizmus s pôvodnou živou a životaschopnou tradíciou. Badať to napr. veľmi markantne na umení, kde vždy musíme rozlišovať medzi kladnými prvkami pôvodných kultúr (gréckej, orientálnej a rímskej), ich spojením v helenizme a ich rozkladnými tendenciami, vzniklými nie dosť homogénnym zrastaním pôvodných kultúr.

(Staviteľstvo.) Staviteľské umenie pôvodne grécke sa vyznačovalo úchvatnou harmóniou medzi zovňajškom a vnútrom stavby. Postupné prebratia orientálnych prvkov a potom uplatnenie sa rímskeho dôrazu na funkčnosť aj v umení spôsobili pri stavbách zanedbávanie vonkajšieho výzoru a preplnenie vnútorných priestorov orientálnou výzdobou. Súvisi to aj s postupným symbolizovaním a alegorizovaním toho, čo bolo v gréckom svete pôvodne chápané celkom realisticky. V dobe helenizmu vznikajú i mnohé veľké stavby, pričom skutočný prepych bol zrejmý najmä na vnútornom vystrojení domov (mozaiky, izby zdobené zlatom a perleťou - príklad na to všetko je trebárs v tzv. Zlatom dome Neronovom)⁴ V protive k tomu treba však spomenúť

³Foerster, 48: Rím bol v podstate právnym štátnym útvarom. V zásade sa práva mohol dovolávať každý rímsky občan, i keď v provinciách často len s objektívnymi prekážkami - vzdialenosť Ríma alebo neznalosť celej právnej podstaty.

⁴Foerster, 95 uvádza, že v tomto dome sa napr. hlavná jedáleň s kopulou vo dne i v noci krútila okolo svojej osi. Podobne to bolo v paláci Domitianovom.

množstvo nepekných úžitkových nájomných budov (v Ríme až 6 - 7 poschodové). Neišlo pritom o krásu mesta, ale o praktičnosť. Tak v značnej miere zvýšenie civilizačného procesu bolo na úkor umenia. Pre helenizmus typická vnútorná protivina sa ukázala aj v tom, že súčasne so vzrastom veľkomesta rástla vo zvýšenej miere láska k prírode ako únik (pozri vonkajšie vilky so žánrovými obrazmi prírody).

(~~Hudba.~~) Na postup helenistického ovplyvnenia umenia veľmi príznačne poukazuje vývoj hudby. V starom gréckom svete hudba nemala estetický charakter, ale skôr charakter etickopolitický. Mala slúžiť životu. V poprednom filozofickom smere helenizmu v stoicizme hudba dostáva funkciu svetovosti. Ňou sa ma dokumentovať svetoobčianstvo, lebo má byť spojivom všetkých so všetkými, keďže nie je viazaná na slovo toho alebo onoho národa. Už nejde o výchovu dobrého gréckeho občana hudbou, nejde o výchovu gréckeho národovca, ale o formovanie človeka ako takého. Po pristúpení rímskej idey hudba dostáva úlohu formovať človeka za dobrého občana ríše rímskej v jej svätosti. Na vrchole helenizmu, keď sa v plnej miere uplatnili všetky tri základy helenizmu, hudba očisťuje a robí človeka schopným prijať božské vyjavenie. Stáva sa zobrazením spojenia sa ľudstva s božstvami (tak je ľudstvo pochopené v najširšie mysliteľnom okruhu). Ale dosiahnutím tohoto vrcholu ihneď sa ukazuje aj úpadkový charakter helenizmu. I v hudbe dochádza k rozkladu.

(~~Divadelné umenie.~~) Pre helenistickú dobu bolo príznačné, že divadelné umenie sa stáva menej obľúbeným ako hry v cirkusoch. Všade sa stavajú obrovské cirkusy. Ak sa v nich hrali vôbec divadelné kusy, tak najviac satirické hry, stavajúce zrkadlo dobe, pričom nechýbovali dvojzmyselnosti, opäť typické pre helenizmus. Obzvlášť sa vyvíja pantomíma (najmä v Ríme za doby cisárskej). Hry v cirkusoch sú veľmi rozmanité: od konských dostihov (za Nerona sa bežalo niekedy až 24 závodov denne, pri ktorých diváci sa delili na strany, nezriedka totožné s politickým alebo svetonázorovým zameraním) až po päsťné zápasy, rozličné spevy, hry, ale aj zápasy s divou zverou a gladiátorské zápasy (až po vznik určitého profesionalizmu zápasníkov).⁵ V týchto cirkusových scénach vzniklo navonok zdanie umeleckej činnosti, ale v skutočnosti to znamenalo znehodnotenie umenia a viedlo k neschopnosti opravdovej umeleckej tvorby. Ak sa vyskytlo ešte niečo naozaj umelecké, tak najskôr len v skupinách otrokov, ktorí sa vnútorne dokázali postaviť proti smeru vývoja života. Menej to bolo zjavné u slobodných občanov (najmä u plebsu), presýtených bombastom helenizmu.

Takto by sme mohli vplyv vznikania helenistickej kultúry sledovať vo všetkých oblastiach života a všade by sme našli dôkazy o tom, že helenizmus ako kultúrny zjav zaujal naozaj celého človeka vo všetkých oblastiach jeho života. Už použitie v umení naznačilo nám univerzalizmus helenizmu. Ten sa však postupne objavuje v každom prejave svetoobčana rímskej ríše.

(~~Individualizmus.~~) Helenizmus so svojim svetoobčianstvom veľmi silne podporoval vzrast individualizmu, lebo národné celky, ktoré predtým hrali významnú až rozhodujúcu úlohu v živote človeka, ustúpili pred pocitom patričnosti k svetovej ríši. Človek si uvedomuje, že patrí do ľudstva, a to priamo, nie prostredníctvom malých, trebárs národných spoločenstiev. Tak sa postupne rozvíja pocit zodpovednosti za individuum, ale stráca sa pocit zodpovednosti za kolektívy. Človek je zodpovedný za seba ako za člena ľudstva. Túto zodpovednosť nepreberá za neho národ. Preto sa musí snažiť o svoj osobný vzrast úplne sám (dravosť helenizmu). Tak dospieva silnejúci racionalizmus, keďže v ňom sa vidí možnosť zvýšiť hodnoty každého jednotlivca. O vzdelanie človeka sa síce dbá, ale nie organizovane, skôr spontánne. V značnej miere sú dokladom toho aj potulní učitelia filozofie a kazatelia mravnosti. Nedbá sa na to, od koho prichodí vzdelanosť, či vzdelanosť slúži väčšej skupine. Hlavné je, aby sa človek stával učenejším (s individualizmom vzrastá egoizmus). Aj otroci sú dobrí na zvyšovanie vzdelanostnej úrovne. Začínajú kvitnúť vedy ako matematika a astronómia a ich výdobytky sa rozširujú po celej ríši rímskej.

⁵ Foerster, 98 spomína, že po židovskej vojne vyše 2 500 zajatých Židov umrelo Caesarei Filipovej v zápasoch so zvermi, v gladiátorských bojoch alebo upálením pri narodeninách Títovho brata Domitiana. Podobné niečo sa stalo krátko zatým v Bejrute.

(Styk zemi.) To bolo podmienené predovšetkým čulým stykom medzi jednotlivými časťami ríše. Viac ako predtým sa rozmohla plavba po mori, ktorá sa stala najrýchlejšou možnosťou k stretaniu sa najvzdialenejších častí ríše. Nedbá sa na nebezpečenstvá plavby, podniká sa stále viac a viac plavieb. Ale cesta po mori nestačí. Preto ríša rímska buduje predpoklady i pre čulejší styk po zemi. Stavajú sa krásne cesty. Okrem súkromných ciest sú to cesty poštové. Cesty sa vykonávali na vozoch, veľmi často peši alebo na ťažných zvieratách. Takéto cestovanie umožňovalo oboznamovanie sa so stále novými, doteraz neznámymi krajinami, ich zvykmi a kultúrnymi hodnotami. Vo vtedajšej literatúre nachodíme preto početné cestopisy, ktoré neraz akoby nahradzovali encyklopedické spracovanie poznaných kultúr. -Čulý styk, pôvodne najmä obchodného charakteru, stal sa významným činiteľom i pre šírenie sa kresťanstva. Cestovanie umožňovalo zbieranie i rozširovanie nových ideí.

(Reč.) Toto všetko umožňovala skutočnosť, že rímska ríša vo svojej helenistickej podobe bola spojená jednotnou gréckou rečou. Od čias Alexandra Veľkého gréčtina sa šírila nielen na východ, ale aj na západ do Itálie (početné grécke kolónie v Dolnej Itálii), čo sa prejavilo najmä v Ríme, kam gréčtina prenikla ako reč vzdelancov. Gréčtina stala sa svetovou rečou v podobe koiné. Attičtina bola primerane prispôbena potrebám svetového jazyka, obohatená o novotvary, ktoré si vyžadoval nový spôsob života a súčasne zjednodušená gramaticky oproti klasickej gréčtine. Tak vznikla koiné.⁶ Touto rečou mohli hovoriť práve tak vzdelaní myslitelia ako prostí vojaci a obyvatelia orientu alebo Itálie. Táto reč nebola všade na rovnakej výške, ako o tom svedčí i sama Nová zmluva, kde máme rozmanité stupne gréčtiny - koiné. Ale na každý pád táto reč umožňovala prenesenie ideí kresťanstva do všetkých helenizovaných oblastí. V čase, keď rodíace sa kresťanstvo muselo zápasit' s celým svetom, preň úplne vnútorne cudzím, bola cennou pomocou, ktorú kresťanstvo získalo v jednotnosti reči svetovej ríše. Ku bohatej vtedy vznikajúcej literatúre pripojilo kresťanstvo svoju Novú zmluvu, keď predtým židovstvo už vytvorilo IXX.⁷

(Otroctvo.) Obdobie helenizmu v ríši rímskej spadá do otrokárskej spoločnosti, ktorá si nevedela predstaviť spoločenské zriadenie inak, ako pri rozdelení na slobodných a otrokov. Pritom hranica vzdelanosti sa naskrze nekryla s hranicou tohoto sociálneho rozvrstvenia. Ba naopak, veľká časť kultúrne najvyspelejších činiteľov sa grupovala z otroctva. Pravda, postupne so zvýšením vlastnej kultúrnej úrovne začal otrok hľadať aj možnosť prejsť do stavu slobodných. No aj tak ríša rímska ostávala z veľkej časti ríšou otrokov. Nielen zájmanie vo vojnách, ale aj rodenie detí otrokyňami a prípadné výpravy na otrokov stále zväčšovali počet otrokov. Doba helenizmu, so sklonom slobodných zvyšovať luxus, vyžadovala si stále viac a viac otrokov. Tí nielen posluhovali, ale postupne stávali sa aj zdrojom príjmov svojich majiteľov a veľmi často jediným produktívnym elementom spoločnosti. Ak v starých časoch bolo zvykom mať otroka, v helenizme patrí k dobrému mravu mať čím viacerých otrokov.⁸ Otroci sa predávali a kupovali za veľmi rozdielne sumy podľa osobnej hodnoty alebo podľa dopytu (obzvlášť v časoch víťazných vojen klesala hodnota otrokov). Cena otrokov sa pohybovala často i podľa ich telesnej zdatnosti alebo výzoru. Keďže práca stávala sa postupne len záležitosťou otrokov, začalo sa na ňu hľadiť ako na niečo znevažujúce. Najmä na prácu ručnú sa hľadelo s opovržením (iba ak šlo o prácu hodnotenú ako umenie, bol pomer k nej iný).⁹ Nezriedka stretávame sa v literatúre helenizmu s ospevovaním práce v ďalekej minulosti, ale súčasne s jej úplným znevážením v prítomnosti. Boli zamestnania,

⁶ Foerster, 83 uvádza, že v 1. stor. pr. Kr. bol urobený pokus znova obživiť attickú gréčtinu. Pokus ostal len v literárnej oblasti.

⁷ Reicke, 29: Popri tom ostávali v mnohých oblastiach aj pôvodné reči, takže mnohí obyvatelia ríše rímskej znali aspoň dva jazyky: svoj domáci a reč koiné, ktorou sa dorozumeli v celej ríši. Svedčia o tom nápisy a správy hovoriace, že v Ríme vzdelanci a v oriente aj ľud v značnej miere používali koiné. Až okolo r. 150 - 200 nastáva opäť pokles popularity koiné, keď napr. v Egypte a v prednej Ázii začínajú sa opäť viac literárne uplatňovať koptičtina, sýrčina a iné národné jazyky.

⁸ Juvenal hovorí, že nemať otroka je tak, ako by človek nemal strechu nad hlavou alebo ako by nemal odev. - Iní starovekí spisovatelia spomínajú, že mať len troch - štyroch otrokov bolo ešte prejavom chudoby, naproti tomu mať 200 otrokov bolo už priveľa. - Pozri Foerster, 75

⁹ Určité prekonanie tohoto postoja bolo možné len v stoicizme, nakoľko stoický filozof mal sa vnútorne úplne vyrovnat' s bohatstvom aj s chudobou.

ktoré vykonávali výlučne otroci, resp. ktorých predstavitelia boli hodnotení ako otroci. -I keď otroci zásadne boli úplným vlastníctvom svojich pánov, niekedy sa s nimi nakladalo veľmi slušne. V dobe začiatku cisárstva jestvovali dokonca aj nariadenia, ktoré smerovali k dobrému zachodeniu s otrokmi, otroci sa smeli sťažovať na zlé zaobchádzanie. Niektorí páni sa snažili byť dobrými aspoň po stránke vonkajšieho pomeru k otrokom.¹⁰ Na druhej strane snád' najvyšším zneužitím človeka - otroka bolo, že musel byť svojim pánom povolný i pre pohlavné používanie (hlavne otrokyne). To všetko viedlo k mravným úchylkám. Nadto spôsobovalo to, že otroci nenávideli svojich pánov a vpravde neraz im robili zle, kde len mohli. Preto otroci sa nezriedka stávali priam prototypom pretvácky, podlízavosti a súčasne opovrzenia v pomere k pánom. Všetko, čo sa ukazovalo ako prekonávanie ducha otrokárstva a zotročenia, bolo v starom svete helenizmu niečím úplne mimoriadnym.

(Obchod.) V dobe helenizmu vzrastajú početné mestá, čím sa stáva nevyhnutnosťou zväčšovanie obchodu. Veľké mestá museli byť zásobované dovozom. Tak do Ríma sa dovážali látky z blízkeho východu, ale nespracovaný hodváb až z Číny (spracovávali ho potom v Týre). Rozličné predmety z orientu bývali považované za dôkaz vyššej kultúry (až po dovoz divej zveri, ktorú používali pri hrách v cirkusoch). Rím mal mnoho osohu z provincií, i keď niektoré časti ríše boli v občianskych vojnách, najmä tesne pred vznikom cisárstva, značne vdrancované. V celej ríši sa utvárala veľiká medzera medzi bohatými a chudobnými (stredná vrstva temer chýbala). To všetko súviselo s celkovým otrokárskym zriadením, ktoré zasahovalo do všetkých oblastí života.

(Rozklad mravnosti.) Povedomie, že otroctvo je samozrejmosťou, bolo jedným zo základných rysov helenizmu, nevyhnutne vedúcich k jeho rozkladu. Tým cennejšie je, že na túto skutočnosť kresťanstvo odpovedalo zhodnotením človeka a jeho práce, i keď nemohlo počítať s tým, že to bude populárne u vtedajšieho slobodného helenistu. To súčasne znamenalo aj odsúdenie sociálneho zriadenia, ako sa s ním stretávame v dobe mravného úpadku. Na tento mravný úpadok najlepším dokladom sú pomery v rodine.

(Manželstvo a žena.) V tejto dobe prešlo zaujímavými zmenami hodnotenie manželstva a ženy. Oproti vysokému hodnoteniu manželstva v starom Grécku aj v starom Ríme, v dobe helenizmu nastáva úpadok rodinného života (i keď z čias Augustových jestvovali početné zákony o manželstve, -napr. i zákon o treste za cudzoložstvo - účinok týchto zákonov však postupne stále slabol). Cieľom manželstva ostalo nakoniec len splodenie potomstva, a tým splnenie povinnosti voči spoločnosti. So zmenšeným vedomím zaviazanosti voči spoločnosti i tento cieľ sa tratil. -Aj keď mnohí básnici ospievali manželskú lásku, bol to v dobe helenizmu viac-menej len ideál, ktorý nemal reálny podklad. Manželtvá sa vyznačovali predovšetkým úplnou nestálosťou. Ved' v tejto dobe rímske matrony, kedysi vzor cností, začínajú počítať svoje roky podľa počtu svojich manželov. Bežným zjavom sa stáva, že muž má milenky, o ktorých sa všeobecne vie. Strediskom pohlavnej zhýralosti sa stávali najmä kúpele. Ale aj niektoré orientálne kultúry napomáhali tzv. posvätnú prostitúciu. Keď v Korinte (pri známom chráme Afrodity) mohlo žiť niekoľko tisíc prostitútok, bol to následok uvoľnených mravov, ktoré sa dostatočne zakrývali tzv. posvätnosťou prostitúcie. Vtedy ešte aj Afrodite dostala meno Hetera.¹¹ A mužovia majú svoje duševné vnútorné priateľstvá s heterami, nie s vlastnými ženami.¹² Tie im dávajú len potomkov a starajú sa o imanie. Na druhej strane bujnie homosexualita¹³, pederastia, lesbická láska a podobné anomálie. Všetko toto je dokladom mravného rozkladu spoločnosti na vrchole helenizmu. -Ale súčasne niektoré náboženské prúdy z orientu požadujú úplny opak v pohlavnom živote, askezu, ktorá znamená

¹⁰ Známy je nápis na náhrobku jedného z prepustených otrokov, ktorý chváli svojho pána, že „šatil ho, dával mu obuv i jedlo, staral sa o neho, keď bol chorý - a on mu za to slúžil.“

¹¹ V Grécku bol mimomanželský pohlavný styk často považovaný za ideál, čoho výraz je aj v mnohých umeleckých výtvoroch Grékov.

¹² Heterý najmä v Aténach boli vlastne jedinými ženami, ktoré mali v Grécku nejaké vzdelanie. Vzdelanie žien v domácnosti bolo úplne zriedkavé.

¹³ Dokonca i taký duch ako bol Plato, považoval lásku ku chlapcom za niečo typicky gréckeho, keď v Symposine hovorí, že „v Ionsku a i inde medzi barbarmi znevažujú lásku ku chlapcom. Ona je u nich znevážaná podobne ako voľné myslenie (filozofia) a láska k športu... Tvrším, že eros je z božstiev najstarší, najuctievanejší a najmocnejší na získanie cnosti a šťastia.“

odvrhnutie manželstva ako niečoho menejcenného. Napr. pre novoplatonikov manželstvo bolo niečím znehodnocujúcim človeka, naproti tomu zrieknutie sa manželstva bolo oceňované ako dôkaz sily človeka.

Všetky tieto prvky sa odrazili na pristupovaní kresťanstva k manželstvu, muselo ho nanovo formovať, nanovo zhodnotiť.

➔ (Žena.) Pre sociálny život vtedajšej spoločnosti bolo príznačné postavenie ženy. Na jednej strane badáme jej nadmierne vyvýšenie tým, že sa stáva aj bohyňou, alebo že niektoré božstvá majú výlučne kňazky, na druhej strane typickým bolo úplné vylúčenie ženy z verejného života.¹⁴ Politická činnosť bola výlučne v rukách mužov, ako aj celá oblasť vzdelania. (To všetko odráža vplyv gréckych pomerov v niektorých mestách.) Ale v tejto dobe začínajú sa už ozývať i hlasy po lepšom sociálnom postavení ženy. To spôsobilo určité zlepšenie údelu žien napr. v Malej Ázii, kde sa dopracovali aj prístupu k nižšej politickej činnosti. (Preto rímski satirikovia - Juvenal - sa neraz dotýkajú problému emancipovanej ženy.) Niektoré zo žien poznáme aj podľa mena, keďže boli významné pre hospodársky a kultúrny vývoj. Ba, nezriedka emancipačné snahy zašli až príďaleko. Boli to však len ojedinelé zjavy, resp. len zjavy teoreticky zdôvodnené, ale málo uplatnené. Prakticky žena ostávala menejcenným a bezprávnym tvorom, neraz súcim len na ukojenie pohlavných potrieb mužov.

➔ (Dieťa.) Podobne veľmi zlý bol postoj k deťom, ktoré platili za zosobnenie slabosti ľudstva. Ojedinelé nachodíme síce aj veľmi krásne zhodnotenie detí, ba aj doklady rodičovskej lásky k deťom sú v onej dobe literárne zachytené. Ale vcelku voči deťom bola silná antipatia. Láska k luxusu, ktorý býval početnejšími dieťkami znemožňovaný, spôsobovala nechť k deťom vôbec.¹⁵ A tu sa korení aj ohavný zvyk tzv. vykladanie detí. Otec mal právo určiť, či narodené dieťa má právo žiť alebo nie. Veľmi často sa vykladali deti telesne slabšie alebo dievčatá.¹⁶ Ak niektoré z vyložených detí zostalo na žive, stávalo sa obyčajne otrokom. To všetko boli úpadkové zjavy, a aj proti nim muselo kresťanstvo bojovať.

➔ (Veda.) Helenizmus mal značný význam pre vzrast vedeckých prác, nakoľko znamenal objavenie nových horizontov pre vedu a umožnil spracovanie nových materiálov, získaných stykom s orientom. Gréci, ktorí už pred nástupom helenizmu mali schopnosť vedeckého myslenia, dostali látku prv im neznámu, a mohli ju vedecky využiť. Vidieť to napr. v mnohých pokrokových prúdoch v lekárstve (Hippokrites v 2. stor. pr. Kr.). Vidieť to na výskume prírody a jej zjavov, s ktorými sa v úplne inej podobe stretali Gréci až od čias Alexandra Veľkého. Styk s orientom umožnil nebývalý rozmach matematiky, botaniky a astronómie. V tejto dobe si uvedomujú vedci (neraz vystupujúci v podobe filozofov), čo znamená, že zem je guľa. Boli v stave pomerne presne vypočítať nielen veľkosť zeme, ale aj vzdialenosť mesiaca a podobné. V exaktných vedách viac a viac sa dostáva do popredia metóda pokusov, čo v onej dobe znamenalo revolučný prístup k prírode.

Toto všetko sa uplatnilo v dobe helenizmu najmä medzi Grékmi, ale tí s typickým vedomím interacionalizmu postupne odovzdávajú svoje vedomosti aj iným národom v ríši rímskej. Všetok rozvoj vedy začal sa však obmedzovať vzrastom rozkladných prvkov helenizmu a postupom moci samovládov najmä na rímskom cisárskom tróne. Z gréckeho sveta sa potom uplatňovala viac špekulatívna filozofia, ako filozofia vedecky fundovaná. To vysvetľuje do istej miery aj postoj kresťanstva k civilizácii onej doby. Preto aj výchovný charakter kresťanstva sa niesol v inom smere.

¹⁴ I postavenie ženy v rodine prechádzalo značnými zmenami. Foerster, 65. to ukazuje na príklade Ríma, kde pri pôvodnom patriarchálnom zriadení žena prechádzala slávnostným aktom do vlastníctva muža, ale v jeho rodine mala postavenie akoby jeho dcéry. Manželka mala pôvodne podiel na poradiach a podujatiach rodiny. Naproti tomu v dobe cisárstva žena v Ríme neprechádzala do vlastníctva muža, ale ostávala v právomoci vlastného otca, takže manžel nevládol ani jej imaním. Preto aj rozvod bol, bez všetkého taký ľahký.

¹⁵ Polybios spomína, že najmä túžba po bohatstve a rozkošiach decimovala grécky národ. V rodinách spravidla bývalo len jedno dieťa, najviac dvojce, aby ostali bohaté.

¹⁶ Napr. je známy prípad z Milétu, kde v jednom čase boli spočítané deti 79 rodín. Oné rodiny mali spolu 118 chlapcov a len 28 dievčat.

Pri výchove v helenizme spočiatku bola v popredí snaha vypestovať dieťa v človeka. To bol cieľ nižších škôl. Od dôb Homérových bývala v popredí aj výchova múzická (spev, hra na citaru), rétorika a telesné cvičenia. Vo vyšších školách bola v popredí dvojročná, takrečeno vojenská výchova, ktorej cieľom však nebolo bojovanie, ale viac pestovanie tela a ducha (menovalo sa to efebia). Táto výchova dosahovala zvláštny vrchol vo výchove pre kult. Pre skutočné pestovanie helenistickej kultúry boli významné najmä tzv. gymnáziá, kde boli v popredí telesné cvičenia a počúvanie prednášok. Vrcholom štúdií ostali však rétorika a filozofia. Prirodzene, že za vyučovaním rétoriky muselo stáť aj plné obohacovanie sa známostami a teda aj patričná dávka filozofie (tu vidieť aj význam potulných filozofov s ich zvláštnou metódou práce katechizmovým spôsobom).

Celkový charakter helenizmu je v mnohom ohľade veľmi prítiažlivý, lebo prekonáva roztrieštenosť ľudstva, v dobe pred Kristom takú zrejmú. Ale súčasne bez pevných mravných základov nebol helenizmus súci na vytvorenie trvalej základne pre život ľudstva. Preto od počiatku v ňom badať určité prvky rozkladného charakteru. Helenistický svet sa stal svetom, ktorý upadá, a ktorý preto musí zmiznúť. Ale svojim veľkým rozšírením helenizmus predsa len zachvátil vtedajšie ľudstvo veľmi silne a nutno ho mať na zreteli pri posudzovaní ciest, ktorými sa muselo uberať kresťanstvo pri vstupe do dejín. Zlé posúdenie helenizmu skresľuje hodnotu kresťanstva a znemožňuje správne vidieť aj podiel židovstva na formovaní prvej cirkvi. Všimnime si základné prúdy helenizmu, a potom i náboženský synkretizmus, ktorý ho charakterizuje (pozri časť III.).

b) Filozofické prúdy

V dobe novozmluvnej v helenistickom svete už niet takých veľkých filozofických osobností, ako boli voľakedy v Grécku Plato a Aristoteles, ktorí boli v stave vo svojich systémoch samostatne a tvorivo podať obraz sveta, svetonázor. U nich je úplne vyvážené aj miesto metafyziky v pomere k iným častiam filozofie. Postupne slabnúci dôraz na metafyziku spôsobil, že sa filozofia začala zaoberať viac-menej len praktickými otázkami života (ide o životonázor), umením žiť a život čo najlepšie využívať. Mnohé z oblastí ľudského vedenia, ktoré voľakedy patrili do domény filozofov, boli osamostatnené najmä v podobe niektorých samostatných vied (matematika, filológia a rozličné prírodné vedy, i lekárstvo). Tie sa začali rozvíjať samostatne s patričným dôrazom na monografické rozpracovanie.

Na vznik filozofie helenizmu vplývali jednak otázky života, ktorý sa od čias Alexandrových silne zmenil. Mestá samy o sebe prestali byť poslednými rozhodujúcimi činiteľmi, lebo obzor sa rozšíril. Helenistické monarchie umožňujú pohľad na celý svet, na svetové hospodárstvo. Pri tom dochádza k silným dôrazom na jednotlivca a súčasne k hľadaniu niečoho, čo by celý, veľkým sa stávajúci svet spájalo. Hľadanie jednoty sveta je príznačné (proti Platonovmu dualizmu), ale viac v oblasti etiky ako metafyziky. V náboženstve sa to ukazuje napr. tým, že nad božstvami sa stáva hlavným Tyché, osud, ktorý si zahráva s človekom i s božstvami. Oproti všetkému rozvinutie pohľadu človeka na svet je typické znútornenie filozofické. "Ja" človeka sa má stať sebestačným (autarkia). Filozofické zamierenie v helenizme je nesmierne významné, lebo potulní filozofi ovplyvňovali celé oblasti jednotlivých krajín, ktoré už nemohli vystačiť s klasickou filozofiou Platóna a Aristotela a hľadali najmä pre praktický život nové a nové podnety.

aa) Epikureizmus

V rokoch Alexandra Veľkého žijúci Epikros (341 - 270), ktorý sa stal pre veľkú skupinu svojich prívržencov temer božstvom, postavil v materialisticky založenej filozofii za základ snaženie sa človeka: túha po slasti. Nič nemá taký význam pre neho ako HÉDONÉ, ktorá však musí byť charakterizovaná úplným nedostatkom zármutku (ALYPIA), ak má ísť o slobodnú radosť zo šťastia.¹⁷ Božstvá nezasahujú do údely človeka, naopak: cesta k blaženosti podľa toho učenia vedie cez oslobodenie od každej úzkosti, teda aj od úzkosti v pomere k božstvám, osudu. Preto nie je treba iné, len tešiť sa z toho, čo príroda dokonale poskytuje. Naproti tomu Epikuros

¹⁷ Pozri Hansen, Philosophie v zborníku Umwelt des Urchristentum I., 353.

radí nedbať na to, čo je ťažko dosiahnuteľné. Nielen ľudia, ale aj božstvá sa riadia zásadami epikureizmu: tiež sú predstavené ako hedonikovia.

V helenizme boli viaceré filozofické združenia, ktoré priamo v podobe spolkov pestovali úctu k zakladateľom filozofických smerov. Tak tomu bolo aj v epikurizme. Jeho stúpenci mali žiť podľa pravidiel, ktoré ešte sám Epikuros bol dal svojim učeníkom: sic fac omnia tamquam spectet Epicurus. Zo stúpencov Epikurosa treba spomenúť najmä Lucrecia v 1. stor. pr. Kr., ďalej básnika Horácia (ktorý žil epikurejsky až do príkazu, aby sa v Augustovej ríši ľudia odvrátili od "tejto nerozumnej múdrosti"). Epikureizmus trval ďalej v praktickom počínaní si značných skupín v ríši rímskej, i keď sa filozoficky naplno nepresadil. Jeden z posledných väčších epikurejcov bol Lucianos (v 2. stor. po Kr.).

bb) Stoicizmus

Praktické potreby života v helenizme vyvolali do popredia opäť filozofické stvárnenie sveta - a životonázoru. V ríši rímskej to bolo najmä v podobe stoicizmu. Nemožno o ňom hovoriť ako o stále rovnakom zjave. Stoicizmus pri svojom 500-ročnom trvaní vykazuje viacero odtienkov, i keď si zachováva určité charakteristické rysy, ktoré v starej stoe vytvoril Zenon (333 - 262), a ktoré potom rozpracovali do nového systému Chrysipp (282 - 209) a Panaitios (185 - 110 pr. Kr.), ale najmä Poseidonios z Apameie (135 - 50), ktorý svojím myšlienkovým systémom hlboko zasiahol do spôsobov myslenia ľudí novozmluvnej doby. Žiaľ, Poseidonios nezanechal po sebe nijaké spisy. Jeho myšlienky poznáme len od stúpencov mladšej stopy, najmä z Cicerona, Senecu, Plutarcha a Filona Alexandrinského. Cicero ospevuje Poseidonia ako "omnium maximum Stoicorum" alebo "nobilissimus philosophus". Že Poseidonios vpravde mal veľkú slávu a ohlas vidieť z toho, že ešte v 1. storočí po Kr. neznámy spisovateľ písal svoje diela pod jeho menom, aby im dodal váhy. Poseidonios bol monistom v nazeraní na svet. Z usporiadanosti sveta uzatváral na jestvotu rozumnej dokonalej bytosti, všetko prenikajúcej sily. Z nej vychodia štyri elementy a ich rytmická hra, ich harmónia alebo protivy utvárajú kozmické dianie. Medzi elementami je horúci duch - pneuma božským činiteľom. On je stredobodom mikro - i makrokozmu. To, čo platí o organickom, platí aj o mechanickom svete. Všetko spolu tvorí veľkú jednotu, - čo je základné poznanie stoy, spojenie božstva a univerza, ducha a hmoty. Aj v človeku je podľa stoy takou jednotou duša a telo. Človek preto nie je dualistický tvor, ale tvorí jednotu. To je novum oproti starej a mimostoicej gréckej filozofii, kde býval dualizmus jedným zo základných princípov. Podľa Poseidonia telo nie je väzením duše, ale jej nástrojom poznávania a mravného osvedčenia sa, aby sa v duši prejavilo božské konanie. Duša, prv preexistenčná pochodí zo slnka a po smrti putujúc mesačnou krajinou vracia sa opäť do svojho prapôvodu, stáva sa vzduchom. (Podľa Poseidonia božské sú aj nebeské telesá, najmä slnko. Z neho plynú životná sila do kozmu.) Pri duši teda nejde o útek z tela, ale o premenu vo vyššiu formu bytia. Pokiaľ je duša na zemi, je jej poznanie obmedzené. Poseidonios vie o bytí bohov vo svete a súčasne o ich nadradenosti nad svet. Týmto poňatím získal si mnoho stúpencov dokonca aj v kresťanskej cirkvi. -V etike sa usiloval Poseidonios vysvetliť Zenovu zásadu HOMOLOGOYMENÓS DZÉN, t.j. žiť v súhlase s Logosom.

Nielen súčasníkom, ale aj obdivovateľom a rozvíjateľom Poseidoniových myšlienok bol Cicero (106 - 43). Cicero má veľkú zásluhu na tom, že grécka filozofia prenikla do Ríma. Metodicky bol eklektikom (zo značnou dávkou skepsy). Filozofiu považoval za prostriedok útechy. Vo forme Ciceronom vytvorenej stávala sa pôvodne grécka filozofia v rímskom rúchu súcou pre Európu.

Význam stoicizmu je v mravnej oblasti, kde spôsobil značné zlepšenie. Pre etiku stoicizmu sú významní najmä Seneca, Epiktet, Marcus Aurelius, Musonius a Hierokles.

L. Anneus Seneca (4 pr. Kr. - 65 po Kr.) bol rímskym senátorom. Po vyhnanstve na ostrov Korziku povolala ho r. 49 Agripina za vychovávateľa budúceho cisára Nerona. Ako vychovávateľ mal značný vplyv v Ríme. Ale po čase, r. 62 bol zbavený svojho vplyvu a r. 65 musel na príkaz cisárov spáchať samovraždu, keď sa zaplietol do sprisahania proti cisárovi, ktorý sa už úplne vymkol spod vplyvu svojho bývalého učiteľa. Seneca bol veľkým znateľom umenia, filozofom,

dramatikom, vychovávateľom, spisovateľom - štátnikom a učiteľom mravnosti. Na život nazeral veľmi vážne, videl zreteľne jeho tienisté stránky a jeho cieľom bolo doviesť človeka k takému postoju, v ktorom by sa napriek daným ťažkostiam mohol cítiť šťastným. Celý život má byť správnu prípravou na smrť, ktorú Seneca oslavoval ako veľkého vysloboditeľa. Pravda, sám Seneca sa pri tom neodriekal ani bohatstva (mal obrovskú zbierku vzácných stolov), ani radovánok. Podľa neho bolo dôležité vštepiť človeku istýsi vojenský hrdinský postoj. V jednom zo svojich listov napísal: "Či som smelý, to ukážem v hodine smrti". Jeho diela o morálke boli vydávané ešte aj v našom storočí.¹⁸

Ďalší veľký stoik Epiktet (50 - 130) bol pôvodom frygickým otrokom. Vo svojich spisoch bol ťažkopádnejší a strohejší ako Seneca, chýbal mu prírodovedecký prehľad a záujem, držal sa temer výlučne praktickej náuky o ctnosti. Prírodné znalosti mali pre neho význam len po toľkú mieru, nakoľko mohli slúžiť pre mravouku. Nezanechal po sebe vlastne nič písomné. Vonkajšie veci pre neho nemali podstatný význam. Dôležité je podľa neho, že človek má vo svojej moci svoj um. Človeku nikto nemôže prekaziť používanie vlastného rozumu.¹⁹ Ak človek správne používa rozum, je božím dieťaťom, a z toho vyplýva "oprávnená" pýcha stoikov.

V istej miere opakom Epikteta bol cisár Marcus Aurelius (161 - 180), ktorý po živote plnom hýrenia účtoval ako filozof sám so sebou. Cítil sa nielen cisárom, ale hlavne vojakom, to bola jeho hlavná filozofia. Preto jeho hlavnou zásadou bola poslušnosť prírode. Aj svoje vladárenie sa pokúšal dať do súvisu s poslušnosťou zákonom prírody.

Jednotnosť ríše rímskej a univerzalizmus helenistického spôsobu života veľmi dobre zodpovedali stoickému jednotiacemu nazeraniu.²⁰ V samotnej stoe boli postupom času zrejmé rozdiely. Najmä jasný bol postup od pôvodne dôslednejšieho materializmu k určitej duchovnosti. Hmota je princíp, na ktorom sa uplatňuje utrpenie, duch je v hmote bývajúcí božský NOYS. Ten je totožný s ohňom, a keď je oheň tvorivým elementom, tak je božstvom. Božstvo je pritom svetprenikajúcou dušou. A tak pre stoika sa javí svet ako naozaj jednotný. Jednota je nielen v súčasnom priradení danosti, ale aj v primeranej kauzálnej následnosti. Všetko vyplýva zo všetkého. V zákonitosti, ktorá vládne vo svete, sa prejavuje božstvo. Boh je tak životom kozmu. Tak sa v stoicizme uplatnil úplný pantheizmus.²¹ Stoické nazeranie sa stalo veľmi príťažlivým svojím zdôrazňovaním teleologického nazerania na svet. Tu je stoicizmus v úplnej protivine k epikureizmu. Svet ovláda fatum, ale nie bezcieľne, lež rozumne. Ba stoicizmus hovorí dokonca o PRONOIA (starostlivosti) božstva vo vedení sveta k dobrému. Tak ospravedlňovali všetky utrpenia, boje, ale trebárs aj ničenie rastín. Pantheizmus učil stoikov utrpieť aj škodu a pritom byť nevyrušeným. Ba hovorili, že v každom utrpení je určitý stupeň blaha. Čo je mimo oblasť človeka, to sa človeka nemôže dotknúť. Iba bez božstva sa človek nesmie nikdy cítiť. -V stoe bolo obľúbenou téza o predurčení človeka skrze boha, ktorý ostáva skrytým bohom. Keďže však v každom človeku je LOGOS, um sveta, tak človek má jednotu s božstvom a stojí v jeho ochrane. Láska boha k človeku je v tom, že už na zemi ju človeku dokazuje. V stoe bola myšlienka na Boží hnev niečím úplne nemysliteľným. A tak aj idea bázne bola v stoe nepredstaviteľnou. Oproti božstvu človek má byť len poslušný. Tým bude prinútený konať, čo je rozkázané. Modlitba tu nemá vysokú cenu. Ideálom stoy je urobiť sa šťastným. Stoická viera vie o láske božstva, má dôveru v božstvo, zná spoločenstvo s božstvom (preto v minulosti v cirkvi rímskej tak často chválili "kresťanské" vlastnosti stoikov. Ale v skutočnosti je tu základný rozdiel. Napr. Stoická viera - to je rozhodnutie sa rozumu, nemá nič z Božej milosti).

¹⁸ Foerster, 174 -, menuje Senecu filozofom kynicko-stoickej diatribé. -Kynizmus bol prechodným javom, ktorý sa vyznačoval najmä bojovnosťou a zabsolutnením niektorých stoických zásad. Najznámejší kynikovia boli: Diogenes, Oinomaos z Gadary, Demonax, Peregrinus Proteus.

¹⁹ Preto mohol vyhlásiť: „Človek je slobodný, i keď by sa narodil v putách“.

²⁰ Monizmus stoicizmu je poznačený tým, že ide síce o jedine existujúce, o hmotu, ale tá má dve stránky: jedna je tvorivá, druhá tvorená. Prvá je um, jemná to materia. Z toho vzniklo ostatné: vzduch, zem, voda. Pozri Foerster, 162.

²¹ Stoici občas vysvetľovali mená bohov ako myty. Napr. meno Zeusovo dávali do súvisu s DZÓÉ - životom. Druhý pád mena Zeus - Dios zas dali do súvisu s predložkou DIA - skrze, čím naznačovali, že skrze neho sa všetko stalo.

(Názny dualizmu.) Oproti pôvodnému monizmu neskôr sa v stoicizme ukázal dualizmus, ktorý značne inklinoval od materializmu. Seneca rozlišoval medzi vitálnou a mravnou silou duše, medzi žiadosťami a ctnosťami. Pritom sa vitálne funkcie v človeku pripájajú na telo, kdežto etické na dušu. Telesno - duševná jednota, ktorá bola ešte u Poseidonia, bola neskôr v značnej miere roztrhaná. Duša so svojimi ctnosťami po smrti ide do neba. Stáva sa súčasťou svetovej duše. (Dať pozor na niektoré zdanlivé podobné prvky v kresťanstve, ktoré však nie sú typicky kresťanské a vlastne bolo ich treba z kresťanstva vylúčiť!).

(Cnosť.) V človeku je napätie z toho, že je nositeľom svetového umu a na druhej strane stoici museli vidieť, že v človeku je aj zlo. Podľa nich človek od prírody bol pôvodne dobrý. Len postupne k nemu pristúpilo zlo. Ale ani ctnosti nie sú v človeku sami od seba. Človek má len schopnosť byť ctnostný. Stoici vyhlásili, že väčšina ľudí sa postupne viac a viac prikláňa k nižšej stránke svojej bytosti. Ale popri nich sú tu múdri, ktorí uskutočňujú ideály. A to je skutočná úloha ľudstva.²² Ak človek správne myslí, bude aj správne žiť. Preto v stoicizme je mravnosť odvislá od správneho myslenia. Stoa tu priam precenila význam a vplyv rozumu na konanie človeka. - Stoikovia sa vedeli i dosť ostro postaviť proti hriešnikom, lebo im vyčítali, že ich hriech je výsledkom ich zlého myslenia a záľuby v ňom. Preto záchranu pred zlom videli v naprávaní spôsobov myslenia človeka. Keď človek správne myslí, nemusí sa báť ani božstva. Veď sám je súčasťou božstva, svetového božstva. Nie boh, ale človek sám si musí svoj hriech preskúmať, zmeniť sa, hriech odsúdiť a začať iní spôsob myslenia, ktoré vyvolá aj dobré konanie. To bola praktická poučka pre mravnosť. To vedie človeka k radosti: je závislý len od seba samého, od svojho myslenia. Rozumný človek je zároveň slobodný. (Stoicizmus je silne racionalistický v protive ku pragmatistickému spikureizmu.) Stoická myšlienka slobody nemá nič spoločného s hospodárskym usporiadaním. Človek aj v otroctve je slobodný, ak správne myslí. Seneca hovorí, že je neoceniteľnou hodnotou, keď človek je pánom sám nad sebou. Ale to znamená vedieť rozumne prijímať údel osudu, oddať sa bez starostí do vôle božstiev a nedbať na vonkajší stav života, na ťažkosti, nemoci a podobné. Človek môže postupne zmeniť svoj osud - ale to môže len mudrc. Cieľom jeho je potom kludné šťastie. Stoici v tomto, pravda, neboli celkom jednotní, čo vidieť napr. zo stanoviska k samovražde. Podľa Senecu treba odísť zo života, ak to radí svedomie človeka. Nie je však za samovraždu z nejakého nihilizmu alebo zo zúfalstva. To musí byť vykonané s plným a zdravým vedomím. Píše: "Vošli sme do tohoto sveta a v ňom žijeme. Páči sa ti tu? Dobré, tak poslušaj! Nepáči sa ti tu? Tak vyjdi von cestou, ktorá sa ti pozdá!" Epiktet už nemá také slobodné stanovisko k samovražde, lebo pre neho smrť znamená zánik duše. Podľa neho človek má tak dlho prechádzať radosťou i bolesťou, až dôjde k cieľu.

Stoa vedome spela ku kozmopolitizmu. Veď už podľa Demokrita múdreho je otvorená každá krajina, lebo vlasťou vznešenej duše je svet. LOGOS ORTHOS, rozumný princíp vo svete, nie je viazaný nijakými spoločenstvami. Ľudstvo má mať preto spoločnú všetko obsahujúcu kultúru. Ako individualizmus v stoe vyviera z pentheizmu, tak kozmopolitizmus bol dôsledkom silného individualizmu. Idea humanity tu spája celé ľudské pokolenie. Z povedomia, že všetci ľudia pochádzajú z Logosa, vyviera povinnosť humanity. Veď každá duša je fragmentom božstva, ľudia sú synmi božmi a navzájom bratmi. Stoická humanita nie je tvorivá preto, lebo je príliš ohraničená vôľou mysliaceho človeka. Snáď najtragickejšie to bolo vidieť na samotárovi filozofovi Marcovi Aureliovi, ktorý síce mnoho hovoril o jednote ľudstva, ale ani sám seba z osamelosti nedostal.

Štát je podľa stoikov vecou prirodzenou, ale jeho základom nie je národ, lež občania, ktorých spája vedomie spoločnej ľudskosti. Preto v popredí stojí univerzálny štát. Postupne sa však v stoe zmenili predstavy o možnosti a organizácii štátu. Ako vo všetkom, tak aj v otázke štátneho usporiadania bolo v stoe základným pravidlom: hľadať, čo na to hovorí príroda. Lebo prirodzené je cieľom stoickej etiky. Pritom pod prírodou sa rozumie niekedy LOGOS, svetový zmysel, inokedy ľudská prirodzenosť, povaha. Etický žije, kto sa vpravuje do súladu s prírodou. Tým je

²² Seneca vo svojich listoch píše: „Dobro je prístupné všetkým ľuďom a v tom sme všetci „ušľachtilí“. Seneca nebol šľachticom, Kleanthes bol dokonca nosičom vody. Kto je teda „vznešený“? Ten, kto je od prírody vystrojený ctnosťami.

síce daná určitá etická zodpovednosť, ale na druhej strane neisté určenie obsahu prírody spôsobovalo laxnosť v etickom úsilí. Prílišný individualizmus znemožnil skutočné a plné rozvinutie dobrých možností k etike v stoe. Najmä nebolo isté, ktorá z cností je ústrednou a ktorá vedľajšou. To sa v priebehu časov značne zmenilo.

Etika má silné obmedzenie aj v prílišnom racionalizovaní života. Všetko, čo je rozumné, je mravné a naopak. Tým sa ale stoa zbavovala tvorivej sily mravnosti, lebo láska k dobru a nenávisť k zlu boli len rozumovo zdôvodňované a nikdy to neboli alebo nemali byť city. Vzťah bol tu vlastne vylúčený. Človek mal byť viac - menej "necitný", apatický. Cvičenie vôle malo mu dopomôcť k najvyššiemu stupňu apatie. Kto vie, že všetko je v jeho moci, nemôže byť zapálený za nijaké spoločenstvo (rodina, česť, majetok atď.). Vnútorne slobodný mudrc si berie zo sveta, čo potrebuje, ale nie je za to nijako zapálený. Seneca hovorí: mudrc si neberie imanie do srdca, ale len do domu. Imanie má hodnotu ako možnosť k vyššiemu vzdelaniu. To znázorňuje vnútornú nezávislosť od všetkého zo sveta. Stoik správne bojuje, keď sa usiluje o takého správne používanie a využívanie daností života. Heslom bolo: *vivere militare est*. Preto heroizmus, až vojenský heroizmus a schopnosť žiť úplne odriekavým vojenským životom je pre stoicizmus vzorom.

Celkom môžeme hodnotiť stoicizmus ako jeden z najzákladnejších zjavov staroveku v dobe helenizmu. Bolo to však hnutie, ktoré nepreniklo medzi ľud. Ostalo aristokratickým pohybom a nadto rezervovaným len pre múdrych. Kto nemá filozofický pohľad, je vylúčený aj z mravnosti. Navonok badáme mnoho styčných bodov medzi stoicizmom a kresťanstvom, ale zároveň sú to rozdiely, ktoré nedovoľujú ani na chvíľu stavať ich na tú istú úroveň.²³ Aj kresťanstvo, aj stoa chcú nového človeka, ale v kresťanstve je východiskom Božie dielo spásy, v stoicizme ľudský um. Stoik vidí len stupňovitý, nie podstatný rozdiel medzi božstvom a človekom. Hriech sa mu javí len ako nevyhnutný následok falošného postoja a zlého chápania. -V etike je tu tiež východiskom človek a to ešte s nie dost presne určenou svojou prirodzenosťou. Stoicizmus nepotrebuje ideu kráľovstva Božieho a nepotrebuje nakoniec podstatne ani iné ľudské spoločenstvá. Naproti tomu kresťanstvo spája ľudstvo v Bohu a umožňuje zdravé spojenie aj medzi jednotlivými spoločenskými celkami v bežnom živote. Stoicizmus mal určite veľký vplyv na mnohých kresťanov, ako zas stoici boli často prístupní uznávať veľký význam kresťanstva.

cc) Novopythagoreizmus a novoplatonizmus

Popri epikurizme a stoicizme sú iné filozofické prúdy doby novozmluvnej menej dôležité, ale majú význam v tom, že sa snažia zaplniť určité medzery, ktoré vznikali v systéme stoicizmu. Predne stoa sa málo stavala proti skeptizmu, ktorý silne rozožieral myšlienkovú tvorbu človeka onej doby. Tým, že stoa budovala na ľudskom rozume ako na základe prístupu ku všetkým veciam, nemohla potierať ničivý skepticizmus. Preto sa vyskytli iné filozofické smery, ktoré sa opierajú najmä na náboženské cítenie človeka helenizmu a pokúšali sa postaviť protiváhu skepse. Neboli to zmeny natoľko tvorivé a jednotné ako stoa, prevažovali v nich mnohé orientálne prvky, a to nielen náboženské, ale napr. aj vplyvy kúzelníctva, astrológie, veštenia a podobných zjavov, ktorých cena sa odvodzovala z hodnôt mimoľudských. Takýmto smerom bol aj novopythagoreizmus. Nevytvoril veľkú trvalú školu, ale ako prechodný zjav zapôsobil najmä tým, že podľa všeobecne platných zásad helenizmu tiež zotrval v individualizme, ale na rozdiel od stoy hlásal dualizmus. Okrem zemskeho života dôsledne hľadal nejaký iný, vyšší svet. Bol to smer špekulatívny s metódou synkretistickou. Pritom spájal neraz úplne protichodné hodnoty. To je však vždy dôvodom k rozkladu, a tak tomu bolo aj v novopythagoreizme. V dobe svojho vrcholu mal tento smer určitý vplyv aj na formovanie sa kresťanov.

Novopythagoreizmus nadväzoval od 1. storočia pr. Kr. na starý pythagoreizmus a vznikol asi v Alexandrii. Veľká časť z neho sa zachovala len v citátoch kresťanských cirkevných otcov (napr. u Klemensa Alexandrinského). Ďalším prameňom pre poznanie tohoto smeru sú knihy, ktoré boli

²³ Zo 4. storočia pochádzajú tzv. listy Pavla a Senecu, ktoré sa pokúšajú o isté vyrovnanie medzi kresťanstvom a stoicizmom.

jeho stúpenkami napísané pod menom Pythagora (takou knihou je napríklad Philostratov životopis Apollonia z Tyany).

V dobe Ciceronovej bol v Ríme známym novopythagorejcom senátor, astrológ a hádač Nigidius Figulus, neskôr Nikomachos z Gerazy a Moderatus zo Španielska. Pre rozšírenie sa tohoto smeru však najvýznamnejšiu úlohu zohral divotvorca, teológ a veštec Apollonius z Tyany. Jeho postava v 1. storočí po Kr. vzbudila veľký rozruch - býval prirovnávaný ku Kristu. Jeho život, opradený mnohými legendami, skutočne nesie niektoré styčné body s evanjeliovým podaním o Ježišovi Kristovi. On sám vystupoval ako zvláštny "Boží muž", ktorého poslal Zeus. Kresťanskí apologeti museli veľmi ostro bojovať proti stúpencom Apolloniosa a to najmä preto, že tí úmyselne ťahali paralelu medzi Apolloniom a Kristom.²⁴ Podľa Apollonia sa duša prevetľuje. On sám o sebe tvrdil, že v minulosti bol kormidelníkom na egyptskej lodi a v jednom levovi spoznal dušu egyptského kráľa Amasisa (preto zakazoval jesť mäso).

I keď novopythagoreizmus v mnohom pripomína stou, vidíme zrejmy rozdiel už v tom, že mu ide omnoho viac o náboženské zdôvodňovanie. Nie je za pantheizmus, ktorý bol v stoe zrejmy, ale za teizmus. Dôkazom duchovosti Boha mu je harmonia krásneho sveta. Tento duchovný Boh je v protive k materiálnemu svetu (tento názor silne zapôsobil i na vznik dualistických prvkov v kresťanstve a tento vplyv sa tu stále ešte v mnohom drží!). Z každej monady vychodia čísla, idey, z ktorých povstal celý svet. Novopythagoreizmus verí síce v jednotu božstva, ale súčasne hovorí o množstve démonov vo svete. To je slabosť tohoto smeru. V stoe namiesto týchto démonov bola reč o abstraktných prírodných silách, tu je reč o osobných "božských" bytostiach. Prostredníctvom týchto bytostí pôsobí na svet hlavný boh. Proti skepticizmu prízvukoval tento smer objektivitu vyjavenia. Zatiaľ čo stoa mala silné korene v telesnom človeku, novopythagoreizmus kladie dôraz na mysteria, čo opäť súvisí s jeho náboženským zdôvodnením.

Pre novopythagorejcov bolo typickým, že sa pri svojej zvesti radi odvolávali na starých učiteľov. Najradšej sa kryli za samotného Pythagora, i keď v skutočnosti bol Pythagoras pre nich viac-menej len pojmom. Aby ho vyvýšili, videli v ňom jedného z tzv. božských ľudí, ktorí vyjavujú boha (podobne ako Apollonius z Tyany). Pythagorasa s obľubou predstavovali ako kazateľa, divotvorcu a najmä nositeľa síl vyšších svetov. Naproti tomu Apollonius z Tyany bol nositeľom nebeskej múdrosti, kázal sebakázeň, potieral vášne a zlozvyky (veď si dovoľil napomenúť aj cisára), pripisoval veľmi vysokú cenu modlitbe.

Keďže tzv. božskí mužovia dobre videli do behu sveta, čoskoro dostali charakter veštcov. Veštili, odvolávajúc sa pritom na svoje poznanie v stave askézy. Askéza bola niečím veľmi typickým pre tento smer. Pythagoras bol vegetariánom a abstinantom, i keď bol ženatý (chcel mať deti, aby bohom nechýbalo na ctiteľoch!). Apollonius odmietal už aj rodinu, aj akékoľvek imanie. Pravda, tento najvyšší stupeň askézy žiadal len od prorokov, nie od všetkých svojich stúpencom. Tak sa objavuje dvojité mravnosť a to podľa toho, kto ju vykonáva. Božstvo možno uctievať len duchovným spôsobom, lebo je duchovné tak ako časť človeka, duch, ktorý je v úplnej protive k telu.

Novopythagoreizmus silne oddeľoval "svätých" dokonalých od masy. Teda opäť dualizmus i na rovine ľudských vzťahov. Človek prostý je závislý od toho, kto mu je v stave podať vyjavenie. Inak nevie, čo je správne. Len v askéze sa možno dostať zo spútania hmotou, a tak preniknúť k božím veciam. Pritom však v novopythagoreizme oddelenie hmoty a ducha nie je úplné, lebo sú v stave navzájom sa stýkať a pôsobiť na seba. -Keď by sme mali hodnotiť tento smer, možno ho označiť ako úpadkový a skôr prechodný ku ďalšiemu helenistickému prúdu: ku novoplatonizmu.

Prechod k nemu tvorí hlavne Plutarch z Cheironey, ktorý bol politikom, kňazom v chráme Apollona delfského a spisovateľom. Napísal veľmi mnoho kníh.²⁵ Jeho tézou bolo, že filozofia sa

²⁴ Foerster, 181 uvádza, že manželka cisára Septimia Severa Julia Domna dala Philostratovi napísať Apolloniov životopis. Jeho starší životopis od Moiragenesa sa stratil. Celkove jeho postava ostala záhadou.

²⁵ Jeho knihy sú veľmi rozličnej hodnoty najmä pre rozmanité námety. Zaoberá sa napr. problémom teodicey, v iných knihách vegetariánstvom, metafyzikou, pokojom duše, veštbami, učením o démonoch, učením o egyptských božstvách. -Pozri Hansen, Philosophie, v Umwelt des Urchristentums I. 367.

musí spájať s potrebami života. Bojoval proti snahe žiť bez bohov a proti kúzelníctvu. Boha si predstavuje ako nepremenného, nekonečného, večného, bytosť, ktorá je bez vlastností. Je úplne transcendentný nad svetom. Oproti nemu je od počiatku matéria. (Stupnica hodnôt u Plutarcha: Boh duch - zlá duša sveta - hmota.) Medzi bohom a hmotným svetom treba veľké množstvo sprostredkujúcich bytostí (démoni). Človek je určovaný láskou a spravodlivosťou, ale účinné sú len vtedy, keď vie o svojom poslaní. Plutarch veril v nesmrteľnosť duše.²⁶ Jeho etika nie je vôbec nábožensky fundovaná. Je v nej závislý úplne od Aristotela. Preto potiera aj stoickú nevyrusiteľnosť. Nehlásal askézu, ale tzv. strednú cestu.²⁷ Ani vonkajšie hodnoty života nie sú bezcenné, ale majú význam, keď slúžia mravným cieľom. Múdri majú povinnosť zúčastňovať sa verejného, politického života. Videl význam sociálnych ustanovení života, ale sám nič nového k tomu nepriniesol.

U Plutarcha je zrejмый boj o pravdu a hlbší zmysel života. Hľadá ho najmä v mystike, ktorá sa stáva čím ďalej tým charakteristickejšim prvkom helenizmu. -Slabosťou Plutarchovou bol jeho veľký eklekticismus. V jeho filozofii stretávame starých filozofov Platóna a Aristotela, ale odrážajú sa tu aj nové prúdy, ako bola stoická etika, aj novopythagoreizmus.

V novozmluvnom období sa rozvíja novoplatonizmus až k svojmu vrcholu v 3. storočí. Dosahuje ho v Plotinovi (205 - 270). Základy novoplatonizmu sú však zrejmé už v 1. storočí po Kr.

V tomto smere sa kladie dôraz na abstraktno a duchovno. Boh je bytie samo o sebe. Nemožno o ňom viac povedať. Určený je vlastne len negatívne: je bez postavy, bez vedomia. Jedine o jeho vzťahu k svetu možno hovoriť. Iné nič nepoznáваме. Božská podstata však už svojím trvaním sa stáva a je základom stvoreného sveta. Pritom sú určité stupne, v ktorých je stále menej a menej božského. Božstvo pôsobí bez toho, že by to chcelo: púhou svojou jestvotou. Tvorivým princípom je NOYS ako prvá hypostáza božstva. Zo svetovej božskej duše potom pochodia duše bytostí na svete. Niekedy sa zdá nutné ich spojenie s telom, inokedy sa toto spojenie hodnotí ako následok hriechných sklonov duše, ako väzenie duše pri jej nepravej žiadosti. Hmota je zlá a telesný svet je zmiešaninou svetla a tmy. Pokiaľ má podiel na božstve, je dobrý, pokiaľ má podiel na hmote, je zlý. Pre túto roztrieštenosť, ktorá sa týka človeka, je človek nešťastný. Dualizmus sa tu stupňuje až v nenávisť proti hmotnej látke, ktorú možno vnímať zmyslami. V takom položení Plotin požaduje len jedno: oslobodiť sa od telesného, od zmyslového, obrátenie sa duše do seba, dovnútra. K tomu má pomáhať askéza. Ved' vojenie duše do tela je jej znížením. Potrebuje vyvýšenie v odpútavaní sa od tela. Podľa Plotina duša ostáva bezchybná. Má len jeden hriech: spojenie sa s telom. Preto posvätením je podľa neho oddialenie sa od telesnosti. Uvoľnenie sa z telesnosti je vykúpením. Preto žiadal zdržanlivosť, askézu, pravdu, tiež len od časti ľudstva. Preto aj u neho je zrejma dvojita mravnosť.

Popri Plotinovi významný bol ešte Porfýrios, ktorý šiel v askéze tak ďaleko, že pripúšťa manželstvo len bez pohlavného obcovania. Celá mravnosť je jedine v zdržanlivosti. Podobné myšlienky hlásali aj Jamblichos a Proklos.

Celkove vidieť, že v helenizme postupne viac a viac badat' odklon od reality života, zvyšovanie asketizmu, mysticismu, znevažovanie sveta. Filozofi nakoniec nevytvárajú svoje vlastné systémy, ale získavajú popularitu novým kombinovaním starých ideí. Tak sa postupne trátila sila filozofie v etike, a tým bol daný konečný základ k rozkladu helenizmu.

²⁶ Toto Plutarchovo učenie prešlo neoprávnene aj do učenia časti kresťanstva. Učenie o nesmrteľnosti, ktorú má vraj duša sama zo seba, zo svojej podstaty, je rysom typicky dualistickým a nemá s kresťanstvom nič spoločného.

²⁷ Napr. udatnosť je strednou cestou medzi zbabelosťou a bláznivou odvahou.